

*Акалын Режен***КЫРГЫЗ ЖАНА ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕГИ СОМАТИЗМДИН
МАДАНИЙ МААНИЛҮҮЛҮГҮ***Акалын Режен***КУЛЬТУРНОЕ ЗНАЧЕНИЕ СОМАТИЗМА В КЫРГЫЗСКОМ
И ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКАХ***Akalın Recep***CULTURAL SIGNIFICANCE OF SOMATISM IN KYRGYZ
AND TURKISH LANGUAGES**

УДК: 81.271 (572.2) (04)

Кыргыз жана түрк тилдери пикир алышууда соматизмдерди өтө жыш колдонушуп келишкен, жана мындан кийин да колдоно бермекчи. Мындай көрүнүш бул тектеш элдин улуттук өзгөчөлүгүн гана көрсөтпөстөн, адамдын айтайын деген оюн образдуу, жандуу кылып түшүнүүгө өбөлгө түзөт. Аталган элдин дүйнө элесин тилде чагылдырууда мыкты каражат катары соматизмдер түрдүү коннотацияларды жаратат. Бул күнүмдүк турмушта адамдын жашоосу үчүн өзгөчө мааниге ээ болгон органдар оң коннотация жаратышса, айрымдары коомдогу тажрыйбадан улам терс коннотация жаратуучу соматизм катары коомдун аң-сезиминде калыптанып калган. Кыргыз жана түрк эли соматизмдерди тил каражаты катары колдонуу менен бирге, алардан түрдүү сөз айкаштарын жаратып өз маданиятын байыртадан бүгүнкү күнгө чейин кеңири чагылдырып келет.

Негизги сөздөр: маданий лингвистика, түшүнүк, соматизм, маданият, кыргыз тили, түрк тили, коннотация, дүйнө элеси.

Кыргызский и турецкий языки очень часто использовали соматизмы в общении и будут продолжать их использовать. Это не только отражает национальную идентичность этих родственных людей, но и помогает образно и ярко понять, что люди хотят сказать. Соматизмы создают различные коннотации как лучшее средство выражения мировоззрения этого народа на языке. В этой повседневной жизни органы, имеющие особое значение для человеческой жизни, создают положительные коннотации, в то время как некоторые из них укоренились в обществе как соматизмы, которые создают отрицательные коннотации из-за социального опыта. Кыргызский и турецкий народы использовали соматизмы как средство языка, создавая из них различные выражения, и с древних времен широко отражали свою культуру.

Ключевые слова: лингвистика культуры, концепт, соматизм, культура, кыргызский язык, турецкий язык, коннотации, мировоззрение.

Kyrgyz and Turkish languages have used somatisms very often in communication, and will continue to use them. This not only reflects the national identity of this related people, but also helps to understand the meaning of what a person wants to say in a figurative and vivid way. Somatisms create various connotations as the best means of expressing the worldview of this people in language. In this day-to-day life, the organs that are of special importance to human life create positive connotations, while some have become ingrained in society as somatisms that create negative connotations due to social experience. The Kyrgyz and Turkish peoples have been using Somatisms as a means of language, creating various expressions from them, and have been widely reflecting their culture since ancient times.

Key words: cultural linguistics, concept, somatism, culture, Kyrgyz language, Turkish language, connotation, worldview.

Байыртадан бери тектеш тил эсептелип келген түрк жана кыргыз тилдериндеги дене-мүчө аталыштарында жалпылыктардын орун алышынын негизги себептери табигый эле көрүнүш десек болот: биринчиден, салыштырылып жаткан тилдер түбү бир баба тилден тараган; экинчиден, дене-мүчө аталыштары, алардын жаңы сөздөрдү жасоого негиз болуу өзгөчөлүктөрү бул тилдерде бирдей, анткени анын бир себеби эки тил тең мүчөлөмө (агглютинативдүү) түрк тилдери.

Кыргыз жана түрк тилдери тектеш тилдер экендигине карабастан, алардын ортосунда бир топ айырмачылыктар дагы кездешпей койбойт. Мындай айырмачылыктардын болуусунун бир канча себептери бар. Биринчиден, аталган тилдердин территориялык жактан бири-биринен алыс жайгашышы; экинчиден, бул тилдердин биринин түрк тилдеринин огуз группасына кириши, экинчисинин ушул тилдердин кыпчак группасына кириши; үчүнчүдөн, айрым орток түрк сөздөрүнүн бир тилде активдүү, экинчи тилде пассивдүү колдонулушу.

Бул макала кыргыз жан түрк тилиндеги соматизмдердин маданий мааниси илимий иликтөөгө алынды. Аталган тилдердеги соматизмдер көбүнчө белгилүү бир маданий белгилер: калыптанган түшүнүктөр, үрп-адаттар, каада-салттар, ырым-жырымдар, символдор аркылуу берилген маданий мааниде чечмеленчү этномаданий бирдиктер катары каралат.

Кыргыз жана түрк тилинде бул эки элдин улуттук өзгөчөлүгү сакталат. Алардын улуттук маданияты, руханий байлыгы, каада-салты, үрп-адаты, дүйнөгө көз карашы, материалдык жана моралдык баалуулуктары, эмпирикалык тажрыйбасы, тарыхы, социалдык түзүлүшү, жашоо таризи, курчап турган жердин жаратылыш шарттары, климаты, рельефи, жаныбар жана канаттуулардын түрлөрү, өсүмдүк түрлөрү, жаратылыш, чөйрөсү, тирүүлүгү, акылы, аң-сезими, турмушу ж.б. сымал абстрактуу жана конкреттүү дүйнө бөлүктөрүн түзгөн элементтердин аталыштары тилинде чагылдырылат. Бул элементтердин маани-маңызын камтыган, аталган коомго гана тиешелүү, ойпикирлердин, түшүнүктөрдүн казынасы бар. Бул калыптанып калган ойлор улуттун менталитети атадан балага элдин тили аркылуу өтөт. Демек, улуттун тили коммуникативдик каражат катары гана колдонулбастан, ал улуттун маданий жана менталдык өзгөчөлүгүн алып жүрүүчү түзүлүш катары да кызмат кылат [9, 9-б.].

Эң биринчи адамдын дене-мүчөсүнө байланыштуу концепттер пайда болгону талашсыз. Адам баласы башка концепттерден мурун өзүнө тиешелүү концепттерге биринчи ат берген. Көзгө көрүнгөн, кол менен кармалган нерселерге, т.а., конкреттүү нерселерди атагандан кийин, көзгө көрүнбөгөн, абстрактуу нерселер жөнүндө акыл калчайт. Адамзат дүйнөдөгү нерселерди атап гана тим болбостон, аны сүрөттөйт. Мындай сүрөттөөлөрдүн натыйжасында жаңы концепттер пайда болот [5, 16-б.].

Кыргыз жана түрк тил илиминдеги антропоцентристик бурулуш тилдин жана маданияттын алып жүрүүчүсү катары адамдын, тилдин, маданияттын, ой жүгүртүүнүн, аң-сезимдин, руханий дүйнөнүн ортосундагы өз ара байланыш көйгөйүн борборго алып келди. Ушул тапта маданий коннотация, маданий семантика, маданий компонент, концепция сыяктуу түшүнүктөр кеңири колдонулат.

Коннотация – нерселик түшүнүктү же денотативдик маанини толуктап туруучу эмоционалдык-баалоочу кошумча маани катары каралат. В.Н. Телия бул терминди прагматикалык планда карайт. Анын пикири боюнча, маанинин өзгөчө микрокомпоненти катары кептин прагматикасы менен тыгыз

байланышат. Бул тилдик бирдиктин маңыздык, маанилик компоненти – коннотация экинчи функцияны аткаруу менен кепте ал тилдик бирдиктердин кепте колдонулушундагы объективдүү маанисин колдонуу аркылуу концепти ассоциациялык-образдык элестөөлөр менен, экспрессивдүү, боёктуу маани менен толуктап турган мыйзамдуу кубулуш. Коннотация – бул баалоонун бир ыкмасы. В.Н.Телиянын пикири боюнча баалоодо гана субъектинин кептеги мамилеси берилет. Көрүнүп тургандай, В.Н.Телия «коннотация» жана «маңыз (смысл)» түшүнүктөрүн жакындаштырат. Коннотация сөздүн маанилик структурасына кепте ишке ашуучу микрокомпонент катары кирет. Биздин көз карашыбызда «коннотация» түшүнүгү кепте сөздү прагматикалык жагдайга байланыштыра колдонууну ишке ашырат. Сөздүн мааниси түшүндүрмө сөздүктөрдө нерсенин, объектинин мааниси катары берилет. Мындай жагдай чындык жөнүндөгү жалпы, менталдык элестөөлөрдү бере албайт. Ошондуктан маани дайыма маңыз менен байланышта болушу керек. Окумуштуулардын пикиринде сөздүн сөздүктө берилген мааниси когнитивдик чындыктан алыс жана тар, жеткиликсиз, керек болсо адекватсыз деп берилет [1, 68-69-бб.].

Кайсы бир маданий баалуулукту чагылдырган тил бирдигинин кыргыз жана түрк тилинде да бирдей деңгээлде жыш колдонулганын байкайбыз. Буга мисал катары «жүрөк» соматизмин алсак болот. Мисалы: *жүрөгү жарылуу (kalbi patlamak)*; *жүрөгү дүкүлдөө (kalbi çarpmak)*; *жүрөккө тийүү (kalbe dokunmak)*; *жүрөгү сыздоо (kalbi sizlamak)* ж.б.

Бул соматизмге байланыштуу эки тектеш тилде тең абдан көп туунду сөздөрдүн жана туруктуу сөз айкаштарынын жаралганын байкайбыз. Мындай соматизмдердин бул касиети универсалдуулук болуп эсептелет. Соматизмдин мындай өзгөчөлүккө ээ болгонун ретроспективдүү өңүттө карасак, байыртадан бери тектеш элдин бул түшүнүккө өзгөчө маани бергенине күбө болобуз.

Дагы ушул сыяктуу баш сөөгүндө жайгашкан соматизмдерге байланыштуу паремиялардын, туруктуу сөз айкаштарынын арбын экени изилдөө кезегинде белгилүү болду. Өзгөчө «сөөк» соматизмине байланыштуу тил каражаттарынын көп болушу өзүнө көңүлдү бурат. Мисалы: *Сөз сөөктөн өтөт, жүлүнгө жетет (söz kemikten geçer, şah damarına kadar yeter)*; *сөөксүз тил, сөөктү сындырам (kemiksiz dil, kemiği kırar)*; *эмтен өткөн таяктан, сөөктөн өткөн сөз жаман (etten geçen dayaktan, kemikten geçen söz kötüdür)*; *сөз сөөктөн өтөт, таяк эмтен өтөт (söz gemikten geçer, dayak etten geçer)* [3] ж.б.

Мындай көрүнүш кыргыз жана түрк элинин аң-сезиминде «сөөк» соматизминин абдан чоң мааниге ээ экени байкалат. Буга себеп катары, диний түшүнүктөрдү, үрп-адаттары, каада-салтты, аларды камтыган маани-маңызды көрсөтсө болот. Маданияттын билими, мамилеси, көрсөтмөлөрү сүйлөө предметинин компетенттүүлүгүнө, анын айтылган сөздөр боюнча маданият идеяларын тутунуп алуу жөндөмүнө жараша муундан муунга, аң-сезимдүү же аң-сезимсиз берилет.

Жыш колдонулган соматизм катары «кулак» дене-мүчө аталышын мисал келтирсек болот. Мисалы: *кулактан кирген суук сөз, курсакка барып муз болот (kulaktan giren soğuk söz, kursağa girip buz olur); куру сөз курсак тойгузбайт, куру кеп кулакты тойгузбайт (kuru söz karın doyumaz, kuru söz kulağı doyumaz); бир күнү шумдук укпаса кулак дүлөй болот (kulak bir gün yeni bir haber duymazsa sağırlaşır [3] ж.б.* Мындан байкалгандай, «кулак» эки элдин маданиятында кандайдыр бир маалыматты кабылдоочу жана өткөрүүчү гана кызматты аткарат.

Соматизмдерди адам баласы өзүнүн ички сезимин, аң-сезиминдеги идеясын вербалдаштыруу катары колдонуп, алар аркылуу маданият сымал баалуулуктарын, улуттук идентификациясын чагылдырат. Бул каражаттар улуттун эс тутумундагы дүйнө элесин гана чагылдырып тим болбостон, маданиятын да белгилөө үчүн эң маанилүү. Бул болсо улут катары калыптануу тарыхый жолунда адам баласынын турмуштук тажрыйбасын, ааламды, дүйнөнү өздөштүрүү жолун тилинде чагылдыруудан улам соматизмдер маданиятты да алып жүрүүчү бирдик катары кызмат кылып калган.

Концептти маданияттык кубулуш катары түшүнүү, белгилүү элдин тили менен маданиятын изилдөөдөгү анын маанисинин өсүшү тилчилер, маданият таануучу, тилдик маданият таануучу, философтордун көңүлүн өзүнө бурууда. Ошондой эле тил илиминде акыркы жылдары тилди жөн гана маалымат алмашуунун, таанымдын куралы катары карабастан, улуттун менталдык-маданий белгисин (кодун) түшүндүрүүчү кубулуш катары кароочу багыт болуу менен активдүү өнүгө баштады. Тил чындыкты чагылдырып гана тим калбастан, ал адам жашап жаткан өзгөчө чындыкты түзөт, аны түшүндүрөт, иштеп чыгат. Мындай тил аркылуу түзүлгөн чындык адамдын аны курчап турган дүйнөнү кантип кабыл аларына маанилүү таасир тийгизет. Бирок элдердин тигил же бул улуттук жалпылыктарынын тажрыйбаларын чагылдырган улуттук тилдин өзгөчөлүгү ушул улуттук тилди алып жүрүүчүлөр үчүн дүйнөнү түзбөйт, а тескерисинче,

дүйнөгө нерселердин, кубулуштардын, процесстердин улуттук өзгөчөлүгү, улуттук маанилүүлүгү менен шартташкан өзгөчө боёкту, түстү берет [1, 65-66-66.].

Улуттук маданиятты түздөн түз чагылдырган концепттер өтө кызыктуу жана оригиналдуу. Алардын ичинен «көз» соматизми да элдин дүйнө таанымынын өзгөчөлүктөрүн ачат. Бирок, бул соматизмдин универсалдуу өзгөчөлүктөрдү сактап калганы кыргыз жана түрк тилиндеги тил каражаттарында бирдей деңгээлде жыш колдонулганынан байкалат. Мисалы: *чапкан сайын көз чыкпайт, айткан сайын кеп өтпөйт (her vurduğunda göz çıkmaz, her söylediğinde söz geçmez); Каиш менен гөз, калганы жөн гана сөз (kaş ile göz, geri kalanı söz); көз жетпеген жерге сөз жетет (göz yetmeyen yere söz yeter) [3]; кулактан кирген суук сөз, жүрөккө барып муз болот ж.б.* Элдин улуттук маданиятын чагылдырган дененин бөлүктөрү, дүйнө элесинин тилде чагылдырылышында символикалык ролду ойноп, кыргыз жана түрк элинин турмуштук тажрыйбасын түздөн түз чагылдырат. Кыргыз тилдик маданиятында «боор» соматизмин иликтеп турган болсок, ал жакындыкты, туугандыкты билдирет. Мисалы: *боорум ооруду, боор тартып, боордошу ж.б.* Түрк тилинде «боор» тууралуу сөз айкаштары сейрек кездешет. Мындай жагдай, тектеш кыргыз жана түрк элинин улуттук аң-сезиминдеги айырмачылыкты белгилейт.

Дүйнө элесинин тилде чагылдырылышы – дүйнө тууралуу маалыматтардын жыйындысын, адамды курчап турган айлана-чөйрөдөгү кубулуш же жандуу, жансыз заттар жөнүндөгү түркүн жаңылыктардын тилде чагылдырылышы. Адамзат турмуш тиричилигинде коммуникативдик мааниге ээ нерселерди атайт. Бирок күнүмдүк турмушта актуалдуу эмес түшүнүктөр аталышка ээ болбой калат [9, 8-б.]

Кыргыз жана түрк тилдериндеги соматизмдер дүйнө элесинин тилде чагылдырылышында ассоциативдик белгилеринин комбинаторикасында белгилүү бир өзгөчөлүктү ачып берет. Кыргыз элинин да, түрк элинин да тилинде, улуттук чыгармаларында, маданиятында *баш, көз, ооз, тил, тиш, кол, бут, жүрөк, боор ж.б.* соматизмдер өзгөчө жыш колдонулган. Мындай тил бирдиктерин изилдеп жатып, *баш – ыйык; ооз (оозуңду ач, оозуңду жап, эл оозунан түшпөө, ооздон оозго өтүү), тил, тиш, бут – балээге алып келүүчү; жүрөк – сезимди билдирүүчү ж.б.* коннотацияларды жараткан өңүттөрү байкалат.

Кыргыз жана түрк эли өзүнүн маданий мейкиндигин кандайдыр бир белгилердин жардамы менен мөөр койгон. Дал ушул себептерден улам, ар кандай соматизмдер түрдүү белгилердин кызматын аткарып,

паремияларында өтө жыш кездешет. Мисалы: *мокок бычак кол кесет, чоркок сөз тил кесет (kör bıçak el keser, anlamsız bir söz dil keser); ачуу тил, таммуу турмушту бузат (acı dil, tatlı hayatı bozar)* [3]; *тили буудай кууруйт ж.б.*

Сөздөр каймана мааниде канчалык көп колдонулса, ал тилдин ошончолук байлыгы бар экендиги байкалат. Сөздөрдүн каймана мааниде колдонулушу жалаң гана азыркы мезгилдеги көркөм адабияттан орун албастан, «Манас» эпосу сыяктуу фольклордук чыгармалардан да кеңири орун алат. Жазуучулар, акындар керегине жараша сөздөрдү түз мааниде колдонбостон, каймана мааниде да колдонушат. Ошентип, сөздөр бейтарап мааниден тышкары экспрессивдүү мааниде да колдонулат [7, 218-б.]

Кыргыз жана түрк тилинде сөздөрдү каймана мааниде колдонуу оригиналдуулугу байкалат. Бир маданияттын өкүлдөрүнүн соматизмдердин айрым өзгөчөлүктөрүн, ал эми башка маданияттын өкүлдөрүнүн башка касиеттерин бөлүп көрсөтөт. Жомоктордо, мифтерде, макал-лакаптарда, адабияттарында дененин ар кайсы бөлүктөрүн атаган атоолор бул маданиятты алып жүрүүчүлөрдүн аң-сезиминде бекемделген түшүнүктөрү тууралуу жандуу элес жаратуу үчүн колдонулат.

Өтмө мааниде колдонулган соматизмдер кыргыз жана түрк элинин руханий чөйрөсүн чагылдырат. Мындай сөздөр адам, адамдын адеп-ахлакы, эрктүүлүгү, эмоционалдык абалы, интеллектуалдык даражасы, кулк-мүнөзүн сүрөттөөдө жандандыруу жолу менен мыктыраак түшүнүүгө, образын толук элестетүүгө көмөкчү болот. Ал эми кыргыз жана түрк элинин тил каражаттарындагы мындай бирдиктердин өзүнүн же колдонулуш кырдаалынын айырмачылыгы салыштырылган маданияттардын өнүккөн жолундагы айырмачылыкты көрсөтөт. Дене бөлүктөрүн атай турган лексиканын каймана мааниде кайра кара-лышын чагылдырган белгилүү бир өзгөчөлүктөрдүн жыйындысы ар бир тилде өзгөчө.

Кыргыз жана түрк эли соматизмдердин жардамы менен дүйнө элесин, маданиятын өз тилинде кеңири чагылдырган. Улуттун маданияты лексикада, фразеологияда, паремнологияда бекемделет жана адамдын сырткы жана ички дүйнөсүн, анын айлана-чөйрөсүн

концептуалдаштырып, жалпыга бирдей жана улуттук мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү аныктоого өбөлгө түзөт.

Жыйынтыктан айтканда, кыргыз жана түрк тилдери пикир алышууда соматизмдерди өтө жыш колдонушуп келишкен, жана дайыма колдоно бермекчи. Мындай көрүнүш бул тектеш элдин улуттук маданиятын гана көрсөтпөстөн, адамдын айтайын деген оюн образдуу, жандуу кылып түшүнүүгө өбөлгө түзөт. Аталган элдин дүйнө элесин тилде чагылдырууда мыкты каражат катары соматизмдер түрдүү коннотацияларды жаратат. Бул күнүмдүк турмушта адамдын жашоосу үчүн өзгөчө мааниге ээ болгон органдар оң коннотация жаратышса, айрымдары коомдогу тажрыйбадан улам терс коннотация жаратуучу соматизм катары коомдун аң-сезиминде калыптанып калган. Кыргыз жана түрк эли соматизмдерди тил каражаты катары колдонуу, алардан түрдүү сөз айкаштарын жаратуу менен өз маданиятын байыртадан бүгүнкү күнгө чейин кеңири чагылдырып келет.

Адабияттар:

1. Абдразакова Г.Ш. Когнитивдик лингвистика: концепт жана негизги түшүнүктөр [Текст] / Г.Ш. Абдразакова. - Бишкек, 2015. - 96 б.
2. Абдувалиев И., Садыков Т. Азыркы кыргыз тили. Морфология [Текст] / И. Абдувалиев, Т. Садыков. - Бишкек, 1997. - 296 б.
3. Güngör A., Calilova A. Kırgız Atasözleri [Текст] / A. Güngör, A. Calilova. - Engin Yayınevi, 1998. - 328 s.
4. Дыйканов К. Кыргыз тилинин тарыхынан: Жогорку окуу жайлары үчүн [Текст] / К.Дыйканов. - Ф.: Мектеп, 1980. - 156 б.
5. Кубрякова Е.С. - Язык и знание: На пути получения знаний о языке (2004) [Текст] / Е.С. Кубрякова. - М. - 560 с.
6. Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении [Текст] / К. М. Мусаев. - М.: Наука, 1975
7. Сартбаев К. К. Тил илиминин маселелери [Текст] / К.К. Сартбаев. - Фрунзе, 1987. - 43 б.
8. Усубалиев, Б., Кыргыз филологиясы жана филологдору [Текст] / Б. Усубалиев. - Бишкек, 2007. - 152 б.
9. Чолпонкулова Г.Б. Кыргыз жана түрк тилдериндеги концептуалдык талдоонун негиздери ("Сөз" концептинин негизинде) [Текст] / Г.Б. Чолпонкулова. - Бишкек, 2015. - 35 б.
10. Юдахин К. К. Киргизско-русский словарь [Текст] / К.К. Юдахин. - Фрунзе, 1985. - 504 б.